

Д.Г. БУЧКО
(Тернопіль)

АРХАЙЧНІСТЬ ЗАСЕЛЕННЯ КАРПАТСЬКОГО РЕГІОНУ І ПРИЛЕГЛИХ ТЕРИТОРІЙ ЗА ДАНИМИ ОЙКОНІМІЇ

УДК 81'373.21: 81'373.2

Бучко Д. Г. Архайчність заселення Карпатського регіону і прилеглих територій за даними ойконімії; 11 стор.; кількість бібліографічних джерел – 11; мова українська.

Анотація. У статті здійснено спробу довести архайчність заселення Карпатського регіону і прилеглих територій, спираючись на дані археологічних досліджень, враховуючи найдавніші фіксації назв поселень цього краю у писемних історичних пам'ятках, а також беручи до уваги структуру найдавніших відантропонімних ойконімів і характер їх твірних основ.

Ключові слова: ойконім, ойконімна модель, архайчність заселення території, відантропонімні ойконіми, відпатронімні ойконіми.

Annotation. The article highlights the attempt to prove the archaity of the inhabiting of the Carpathian region and neighbouring territories, supporting the data of archeological investigation according to the latest fixation of names of settlements of the land in written historical documents taking into account the structure of the ancient antroponymic oyconyms and the character of their composition stems.

Key words: oyconyms, oyconym model, archaity of inhabiting the territory, antroponymic oyconyms, patronymic oyconyms.

У сучасній історіографії все ще побутує думка, що територія Карпатського регіону, у склад якого включаємо територію Карпат, Закарпаття і Прикарпаття (з Буковиною і Галичиною у складі) не належить до теренів давнього заселення, оскільки тутешні землі не цілком придатні для землеробства. Цю думку в минулому активно пропагували насамперед учені сусідніх держав, щоб таким чином вивершити заслуги чужинців, які відносно пізно прийшли на ці терени, в освоєнні цього краю. Наскільки правомірним було твердження згаданих учених щодо часу колонізації названої території доводять дослідження археологів, а ми спробуємо підтвердити це на основі даних найдавніших писемних пам'яток.

До історичних джерел, у яких презентується найдавніша історія та топонімія України, належать насамперед літописи Київської Русі, а також писемні джерела іншого характеру, зокрема хроніки, люстрації та грамоти.

До останніх зараховуємо угорськомовні писемні пам'ятки X-XV ст., у яких відносно повно засвідчена тодішня ойконімія Закарпаття¹. Якщо оцінювати повноту фіксації давньої ойконімії України в літописах, то слід мати на увазі, що останні подають насамперед назви найбільших поселень, що були пов'язані з діями конкретних князів, їх дружин (=війська), мали певне відношення до надзвичайних подій того часу і т. д. Через те в літописах найчастіше згадуються найбільші тодішні міста, ріки, країни і под. Очевидно, у будь-який історичний період, крім міст, існували також численні сільські поселення, адже жителі останніх зобов'язані були забезпечувати володарів замків, їх прислугу та охоронців і міщан продовольчими товарами, а до того ж вони повинні були ще виконувати певні роботи над укріпленням чи побудовою оборонних споруд. Однак назви сільських поселень згадуються у відомих нам сьогодні літописах дуже рідко.

У Літописі Руському, власне у різних його редакціях, а також у писемних пам'ятках іншого характеру, писаних давньоукраїнською, угорською чи іншими мовами, на території Карпатського регіону і на прилеглих територіях зафіксовано велике число міст і, можливо, поселень іншого типу, але, на жаль, великий відсоток з них сьогодні уже не функціонує. У княжий період на території Карпатського регіону (для Карпат і Прикарпаття історичні матеріали почерпнуто з ЕС і ЛР, а для Закарпаття – з праці Л.Деже, с. 244-275) існували численні міста, напр.: *Берегово, Боржава, Василів, Вишково, Галич, Збираж* (сучасний *Збараж*), *Звенигород, Коломия, Кучелмин, Любачів, Микулин, Моклеків, Онут, Перемишль, Сянок, Теревовль, Тисмениця, Толмач, Хуст, Чинадієво, Ярослав* і ін. Найбільшу кількість назв поселень з території Закарпаття княжого періоду фіксують угорськомовні писемні пам'ятки. Назвемо спершу ті з них, які засвідчені лише пам'ятками XIII ст.: *Батар* (*Братово*), *Батсво, Бедевя, Берегово, Бикиня, Бовтрадь, Бодолів, Вишково, Геча, Гудя, Добронь, Єнківці, Королево, Мирча, Мокра, Часлівці, Хуст, Ясенів* і ін., усього понад 30 назв. Ще більше поселень з цієї ж території фіксують документи XIV ст.: *Баркасово, Бегань, Бенедиківці, Бичківці, Боронява, Гайвці, Дорогобрат* (*Драгобратово*), *Петрівці, Тербля, Тернівці, Угля, Часлівці, Шишлівці* та ін. Слід підкреслити, що завдяки угорськомовним історичним джерелам ми маємо сьогодні відносно реальну картину стану ойконімічної системи Закарпаття XIII ст., а також продуктивності вживаних тоді ойконімічних моделей. На жаль, аналогічні

¹ Перелік видань історичних джерел, що стосуються території Закарпаття, подано в книзі Л.Деже. Очерки по истории закарпатских говоров (Будапешт, 1967, 306 с.). Історичні дані відносно території Закарпаття почерпнуто з цієї фундаментальної праці.

писемні пам'ятки, які б у такій же мірі фіксували ойконімію інших регіонів України XIII ст., на сьогодні відсутні. Завдяки названим документам бачимо, що уже в XIII ст. активно вживалися на Закарпатті назви поселень на *-івці*, *-инці*, тоді як на інших територіях вони уперше фіксуються поодинокими історичними документами щойно з XIV ст.

Значно меншу кількість назв поселень засвідчують історичні писемні пам'ятки з території Карпат і Прикарпаття. Найвагомішими причинами цього є відсутність відповідних писемних джерел, а також їх характер. Інформацію про тодішню ойконімію з названої території узято з літописів, а останні, як відомо, фіксують насамперед назви лише більших міст. Так, на території Буковини у княжий період (X-XIII ст.) функціонували міста *Василів*, *Кучелмин*, *Онут* і *Плав*. На місці міст *Василів* і *Онут* сьогодні існують однойменні села, а, де розміщалися колишні міста *Кучелмин* і *Плав*, досі остаточно не встановлено. До княжого періоду ми відносимо й міста *Кіцмань*, *Хмелів*, *Хотинь* і *Цецин*. Назви їх уперше фіксуються джерелами XV ст., але вони, без сумніву, існували ще в попередніх століттях, бо їх першофіксацій впливає, що ці міста були уже важливими на той час. Сьогодні міста *Кіцмань* і *Хотинь* (сучасний *Хотин*) є центрами районів Чернівецької області, про місто *Цецин* сьогодні нагадують рештки оборонних мурів на околиці Чернівців, а місце знаходження літописного міста *Хмелів* уперше виявив у 30-х роках XX ст. історик М.Кордуба [5, с. 153-155]. Воно знаходилося на околиці сучасного міста *Вашківці* *Вижницького району* Чернівецької області. Причиною відносно незначного числа фіксацій назв поселень з території Буковини є насамперед мізерна кількість писемних пам'яток з того часу, а також характер тих джерел, у яких зафіксовані ці міста. Дещо більшою кількістю першофіксацій поселень з княжого періоду ілюструється ойконімія Карпат і інших теренів Прикарпаття. Назвемо найважливіші зі згаданих тоді міст: *Биковен*, *Большів*, *Вотнин*, *Галич*, *Домаміря*, *Збараж*, *Звенигород*, *Коломия*, *Кучелмин*, *Львів*, *Миколин*, *Моклеків*, *Онут*, *Перемисьль*, *Синеволодсько*, *Станків*, *Теребовль*, *Тисмениця*, *Толмач*, *Ярослав* та ін. Далеко не всі засвідчені тоді в писемних пам'ятках міста зберегли сьогодні свій статус. Частина тодішніх міст згодом стала селами, а окремі з них сьогодні взагалі не простежуються на карті України.

Вивчення етногенезу населення будь-якої території здійснюється на основі різних джерел, найголовнішими з яких, без сумніву, слід уважати писемні та археологічні пам'ятки, а також різного типу етнографічні матеріали.

За даними археологічних досліджень територія Карпатського регіону була заселена вже на ранніх етапах цивілізації. Тут виявлені пам'ятки найрізноманітніших археологічних культур, починаючи від неоліту і завершуючи періодом Київської Русі, або традиційно давньоруським періодом. Давньоруські городища поселень виявлено зокрема у багатьох населених пунктах Покуття, напр.: *Белелуя, Буківна, Городенка, Городниця, Ісаків, Копачинці, Надвірна, Незвисько, Нижнів, Олешків, Тисмениця, Хотимир* та в ряді інших [1, с. 116-124]. У багатьох населених пунктах виявлені також давні могильники, які однозначно вказують на існування там архаїчних поселень.

Сказане свідчить про тяглість заселення названої території від найдавніших часів до наших днів. Підтвердженням висловленого твердження можуть бути виявлені у селах *Буківна, Городниця, Незвисько* Олешів та ін. багатошарових археологічних пам'яток, що належать носіям хронологічно різних культур, починаючи від палеоліту і завершуючи XI-XII ст. н.е. [1, с. 116-124].

Як бачимо, згадуваний вплив придатності певної території для ведення сільськогосподарської діяльності на час її залюднення не є вирішальним.

Про архаїчність конкретної ойконімії можна говорити на основі різних чинників: часу фіксації назв поселень в історичних писемних пам'ятках; 2) приналежності конкретних ойконімів до відповідних словотвірних моделей; 3) характеру твірних основ ойконімів.

Власне, вивчаючи ойконімію Карпатського регіону та прилеглих територій, ми враховуємо всі три чинники. Коли йдеться про час найдавніших першофіксацій ойконімів означеного краю, то, як було показано вище, значне число назв поселень з названої території засвідчене писемними пам'ятками ще з княжих часів – IX-XIII ст. Оцінюючи ойконімію за цим чинником, можемо стверджувати, що вона є архаїчною, а відповідно ще архаїчнішим є саме заселення цієї території нашими предками, адже назви поселень фіксуються в історичних джерелах не з моменту заснування населеного пункту, а шойно через кілька чи навіть кільканадцять десятків років, коли певне поселення чимось виділятиметься серед інших. Отже, дані археологічних досліджень, а також писемних пам'яток про час першофіксації назв поселень у вказаному регіоні, дозволяє нам зробити висновок про глибоку архаїчність заселення досліджуваної території.

Важливим показником архаїчності конкретних назв населених пунктів є і їх (назв) словотвірна будова. За одностайним твердженням найавторитетніших дослідників слов'янської онімії, до архетипічних моделей ойконімів належать назви на *-*jь (-*je, -*ja), -ичі (<-*itji), -ани, -иця, -ов*

(>-*iv*), *-ин*, а також дещо пізніші, але теж архаїчні назви на *-ськ*, *-овци* (<**-ovъci*) *-инци* (<**-inъci*), *-u/-i*, *-ава* та ін. Названі моделі назв поселень виражають різне словотвірне значення. Так, назви на *-*jъ* (<*-ja*, *-*ja*), *-ов* (*-ово*), *-ин* (*-ино*) виражають посесивність, тобто вказують на приналежність іменованого поселення особі, ім'ям якої мотивується ойконім. Назви населених пунктів на *-ичі*, *-овци* (> *-івці*), *-инци* (> *-инці*) прийнято вважати патронімічними, оскільки первісно вони були найменуваннями груп людей, названих так за їх патроном (родоначальником), а згодом назва цієї громади ставала найменуванням і того поселення, в якому вони жили. Власне деривація ойконімів на *-ичі*, *-івці*, *-инці* має двоступеневий характер. Названі моделі ойконімів ми пропонуємо називати *відпатронімічними* відпатронімічними, бо вони походять від найменувань груп людей – *патронімів*. Назви населених пунктів на *-ани* та *-u/-i* теж виникли в результаті двоступеневої деривації. Первісно більшість назв поселень на *-ани* була найменуванням людей, названих так за характером місцевості, де вони оселилися (пор. *Глиняни*, *Озеряни*), а частина з них спершу була або найменуванням громади за її патроном, або ж найменуванням конкретної родини, а щойно згодом найменування громади ставало назвою того поселення, у якому вона (громада) жила. Назви населених пунктів на *-u/-i* теж спочатку були назвами родин, а пізніше – назвами тих поселень, у яких жили ці родини.

Визначниками архаїчності названих вище моделей ойконімів є різні чинники, і по-різному вони актуалізуються стосовно кожної моделі ойконімів.

Ойконіми на *-*jъ* (*-*je*, *-*ja*) вважаються архетипічними тому, що цей ще праслов'янських формант, виражаючи посесивність, перестав творити назви поселень уже в кінці XII - на поч. XIII ст., бо був витіснений у слов'янських мовах більш прозорими і загальноживаними суфіксами *-ов* (>*-iv*), *-ин*, які теж виражали посесивність. Зрозуміло, що назви на *-ов*, *-ин* є архаїчними, бо за їх допомогою творилися назви поселень, які виникали ще в другій половині I тисячоліття – на поч. II тисячоліття нашої ери, напр.: *Київ*, *Глухів*, *Чернігів*, *Неятин*, *Пирятин* і ін.

Назви на *-ичі* є найархаїчнішими у всій Славії множинними дериватами і їх можна, на думку О. Купчинського, асоціювати із первіснообщинним ладом. Автор стверджує, що цей тип назв “був поширений на всіх слов'янських землях у родовий період. Він досяг найбільшої продуктивності у VI-VII ст.” [7, с. 151]. Не випадково чимало давніх дворищ мали назви з суфіксом *-ич-і*. Давніми також вважаємо й назви поселень на *-івці*, *-инці*, бо вони семантично тотожні з назвами на *-ичі*. За даними історичних джерел чимало назв поселень на *-івці*, *-инці* первісно у межах навіть одного століття

мали спочатку форму на *-ичі*, а потім на *-івці*, *-инці*, напр.: *Баленичі – Балинци*, *Братковичі – Братківці*, *Дебеславичі – Дебеславці* та ін. Суфікс *-иц-я* теж є архаїчним загальнослов'янським формантом, бо за його допомогою творилися назви давніх гідрооб'єктів і населених пунктів на території всієї Славії, пор.: *р. Бистриця*, *р. Глинниця*, *р. Латориця*, *р. м. Тисмениця* та ін. Винятково архаїчним вважається ще формант *-ськ-*, який виражав релятивність і утворював назви сіл від назв річок, пор.: *м. Буськ*, *м. Курськ*, *м. Луцьк*. Але виявляється, що цей суфікс здатний був виражати й інше значення. В Літописі Руським за Іпатським спмском під 1240 р. засвідчує назву м. *Синеволодьско* [3, с. 143], що знаходилося в гірській місцевості (до речі, у княжий період глибоко в горах існувало також місто *Тустань*). У місті Синеволодьско в 1240 р. зупинявся Данило Галицький зі своєю дружиною, коли повертався після зустрічі з угорським королем до Галича. Літописна згадка цього міста становить значний науковий інтерес насамперед тому, що йдеться про місто, яке знаходиться не на рівнині, а в горах, що є свідченням того, що у той час цей регіон був заселеним, адже там мусили існувати також і сільські поселення. А крім цього, незвичною є сама назва м. Синеволодьско. Як переконливо доводить М. Худаш, і з ним ми повністю погоджуємося, цей ойконім походить від давньоукраїнського композитного імені Синеволодь [2, с. 458], і він утворився за допомогою суфікса *-ськ*, який насамперед виражав релятивність, однак в цьому ойконімі він має посесивне значення, оскільки вказує на приналежність поселення його першому засновнику чи власнику. Протягом ряду віків давня назва поселення змінилася до невпізнання. Спершу під впливом польської мови в цій назві зникло повноголосся, а згодом під впливом ще й народноетимологічних асоціацій назва *Синеволодьско* початково змінилася на *Синеводско*, потім на *Синевідсько*, а сьогодні його офіційна назва звучить як *Синьовидне* (Верхнє і Нижнє) Сколівського району Львівської обл. [9, с. 86-87].

Серед найдавніше зафіксованих назв поселень Карпатського регіону і суміжних територій архаїчні моделі ойконімів становлять винятково високий процент. Так, на території Закарпаття писемні пам'ятки XIII-XIV ст. засвідчують 148 назв поселень, з яких назви на *-ичі* становлять 2,02 % від цієї кількості першофіксацій, на *-*jь (-*je, -*ja)* – 10,81%, на *-ів (-ово)*, *-ин* – 30,4%, на *-івці*, *-инці* – 12,16%, на *-ани* – 1,35%, на *-ава* – 3,38%, на *-и/-і* – 3,38%, разом 63,5%. Отже, архаїчні моделі ойконімів творять домінуюче число першофіксацій поселень того часу.

Якщо до цього числа додати ще й ойконіми на *-*jь (-*je, -*ja)*, що уперше фіксуються писемними пам'ятками XV-XVII ст., бо фактично вони й виникли

у княжий період, оскільки з XIII ст. цей формант перестав вживатися для творення ойконімів з посесивним значенням, то вага архаїчних дериватів в ойконімії цієї області значно збільшиться. До першофіксацій назв на *-*jь* (*-*je, -*ja*) XV-XVII ст. належать: *Верб'яж, Видрань, (І)збой, Запсонь, Ряніть, Симер, Синевір, Торунь, Убля, Углич* та ін.

Значно меншою кількістю (всього 25 назв) презентується ойконімія княжого періоду з території Карпат і Прикарпаття (враховано першофіксації лише X-XIII ст.). У межах цих першофіксацій ойконіми на *-*jь* (*-*je, -*ja*) становлять 28%, на *-ів, -ин* – 36%, на *-ськ* – 8% та ін. У XIV ст. уперше фіксуються ще 15 назв на *-*jь*: *Дрогобич, Пораж, Самбір, Станімир, Тустань, Яцимир* та ін.; а документи XIУст. фіксують ще 20 першофіксацій, у т.ч. такі назви міст, як: *Борислав, Добромиль, Жизномир* та ін. [6, с. 101-129].

У XIV ст. на території Прикарпаття писемні пам'ятки засвідчують також 18 назв на *-івці, -инці*. Наприклад, у списку королівщин Галицької землі за 1469р. [11, с. 1-72] названо 203 поселення, з них 31 має назву на *-івці, -инці*, що складає 15,27% від загального числа назв поселень у цьому документі. Як було уже зазначено, історичні джерела XIV-XVI ст. часто засвідчують спорідненість моделей назв на *-ичі* та на *-івці, -инці*. Нерідко навіть одне і теж поселення в одному документі має назву на *-ичі*, а в іншому на *-івці*, напр.: *Борсуковичі – Борсуківці, Герасимовичі – Герасимівці*. Трапляються також випадки, що в тому самому документі назва конкретного поселення вживається то з суфіксом *-ичі*, то з *-івці*, напр.: *Dziuakowicze – Dziuakowcze* [10, с. 70-71].

Важливим показником архаїчності ойконімів є також характер їх твірних основ. Маємо на увазі характер антропонімів, якими мотивовані назви поселень. Якщо ойконіми походять від давньослов'янських/ давньоукраїнських композитних чи відкомполітичних імен, то вони, поза всяким сумнівом, є давнішими від ойконімів, утворених від християнських імен. Йдеться передусім про назви, фіксовані найдавнішими писемними пам'ятками. Варто звернути увагу на той факт, що твірними основами домінуючого числа ойконімів України, які утворені за допомогою архетипічного суфікса *-*jь*, що виражав посесивність, виступають давньослов'янські/давньоукраїнські композитні імена на зразок: *Борислав* (<Бориславъ), *Будимир* (<Будимиръ), *Велдіж* (<Велдѣдъ), *Войніж* (<Войнѣгъ) *Добромиль* (<Добромилъ), *Дрогобич* (<Д(о)рогобитъ), *Жизномир* (<Жизномиръ), *Збараж* (давні. Збираж <Збирадъ), *Перемишль* (<Перемисль), *Самбір* (<Самборъ), *Хотими* (<Хотимиръ), *Ярослав* (<Ярославъ) та ін. Значно рідше з допомогою цього суфікса утворювалися

назви поселень від усічених варіантів (комполитних імен), напр.: *Бучач* (<Бучакъ), *Веринь* (<Веринь), *Пораж* (<Порадь), *Теребовль* (<Теребовь), *Толмач* (<Толмакъ), *Тустань* (<Тустань), *Чаниж* (<Чанѣгъ) і ін. Можливо, лише один ойконім на *-*jь* в Україні утворено від християнського імені, пор.: *Степань* у Рівненській області.

Давньослов'янські комполитні та відкомполитні дохристиянські імена активно використовувалися також для творення архаїчних ойконімів на *-ичі*, напр.: *Боратичі*, *Бориничі*, *Гориславичі*, *Дережичі*, *Княгинині*, *Мишлятичі*, *Нижанковичі*, *Нізовичі*, *Почасвичі*, *Раневичі*, *Судковичі*, *Унятичі*, *Хідновичі*.

Значно рідше виявляємо такі імена в основах теж давніх, але дещо новіших за часом свого виникнення ойконімів на *-ів*, *-ин*, *-ани*, напр.: *Братишів*, *Владичин*, *Доброгостів*, *Драгасимів*, *Драгомирчани* та ін.

Хоча пізнішими від ойконімів на *-ичі* є назви поселень на *-івці*, *-инці*, в їх основах також виявляємо від комполитні імена, напр.: *Багатківці*, *Божиківці*, *Дідківці*, *Любківці*, *Радківці*, *Семиківці*, *Собківці*, *Станківці*, *Худиківці* та ін. Ще менше слов'янських відкомполитних імен виявляємо в основах теж давніх ойконімів на *-и/-і*, напр.: *Бориси*, *Боголюби*, *Венслави*, *Ослави*, *Солиги* та ін. Разом з тим в основах цих назв засвідчено велику кількість нових комполитних антропонімів прізвиського типу на зразок: *Боровуси*, *Голохвасти*, *Довгоноси*, *Капиноси*, *Кривоноси*, *Пустовіти*, *Печихвости*, *Ракобовти*, *Семидуби*, *Сторонибаби*, *Тризуби*, *Чепонози*, *Шовкопляси*.

Підсумовуючи сказане вище, хочемо звернути увагу на той факт, що чим давніше засвідченими є ойконіми у найдавніших писемних пам'ятках, тим більша кількість їх належить до найархаїчніших ойконімних моделей і тим більшою є кількість назв, в основах яких засвідчені давньослов'янські комполитні і відкомполитні імена. Як першофіксації назв поселень з княжого віку, так і дані археологічних досліджень є беззаперечним свідченням автохтонності та безперервного розвитку тут місцевого східнослов'янського (протоукраїнського) етносу щонайпізніше з середини першого тисячоліття нової ери.

Література

1. Археологічні пам'ятки Української РСР. Короткий список. – Київ: Наук. думка, 1966. – 226 с.
2. Гинкен Г.Г. Древнейшие русские двусосновные личные имена и их уменьшительные// Живая старина. – СПб, 1893. – С. 440-461.
3. ЕС – Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – Київ: Наук. думка, 1985. – 254 с.

Розділ 2. ОЙКОНІМІЯ

4. Дуже Ласло. Очерки по истории закарпатских говоров. – Будапешт: Изд-во АНВ, 1967. – 306 с.
5. Кордуба Мирон. Де лежав старовинний город Хмелів?// Ювілейний збірник на пошану академіка М.С.Грушевського, т.І. – Київ: УАН, 1928. – С. 153-155
6. Купчинський О.А. Двочленні географічні назви України на -*їь (Матеріали до українського топонімічного словника)// Питання історії української мови. – Київ: Наук. думка, 1970. – С.101-129.
7. Купчинський О.А. Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень (Географічні назви на -ичі). – Київ: Наук. думка, 1981. – 251 с.
8. ЛР – Літопис Руський. – Київ: Дніпро, 1989. – 591 с.
9. Худаш М.Л., Демчук М.О. Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімі утворення). Київ: Наук. думка, 1991. – 267 с.
10. Prochaska A. Materiały archiwalne wyjęte z Metryki Litewskiej od r. 1343–1601. Lwów, 1890, 212 s.
11. Źródła dziejowe, t. XVIII, cz.1. Polska XVI wieku. Warszawa, 1902. Suplement, s. 1-72.